

עזבונו האפיסטולארי של שלום-עליכם *

בספרות של אומות העולם תופסת ההתכתבות בין יוצריה, ובמיוחד בין יוצריה המובילים, מקום נכבד ובעל משמעות. המכתבים המיועדים אל בני תקופתו של היוצר חושפים לא רק את היחסים והקשרים בינו לבין נמעניו, אלא פותחים גם אשנבים להכרת עולמו הרוחני והפנימי. העיסוק האפיסטולארי הזה מעלה, כפי שניתן לחוש זאת, הלכי רוח, השגות, התמודדויות, ואף את הרטט הפנימי בציפייה להצלחה או הדכדוך בעקבות כשלונות בחיים האישיים וביצירה. יתר על כן, גם אירועי הזמן עולים מתוך המכתבים, התקופה על ניגודיה ותגובותיהם של הכותבים, איש איש לפי טעמו וכורשר הביטוי שלו.

לא בכדי מהווים המכתבים של אישים יוצרים מרכיב ראשי, חומר עיקרי, בחיבור של מונוגראפיות, כיוון שדרכם ניתן להכיר באופן מעמיק וקרוב יותר את הדמות המוצגת במוקד הדיון ואת רחשיה הפנימיים.

כל זה שייך אולי פחות לירושה האפיסטולארית בספרות יידיש, אף כי בלי ספק נהגו הדורות – ובפרט הדורות הקודמים – לכתוב איגרות ואף לנהל התכתבות ענפה. כך נהגו גם שלושת הקלאסיקנים של ספרותנו המודרנית: מנדלי מוכר-ספרים, י. ל. פרץ ושלום-עליכם.

י. ל. פרץ היה אולי המאופק ביותר ביניהם. בהשוואה למנדלי מוכר-ספרים ולשלום-עליכם הוא מיעט בכתיבת מכתבים. יש לשער, שאת עיקר דבריו הוא נהג להשמיע שבוע שבוע בביתו, בפגישה עם חבורת סופרים ואמנים מעריציו. מנדלי מוכר-ספרים היה כותב-מכתבים נלהב והשתדל לדייק בתשובותיו למכתבים שקבל (ראה: דאָס מענדעלע-בוך, בעריכתו של נחמן מיזיל, מכיל 215 מכתבים).

כותב-המכתבים הפורה והמרתק ביותר היה שלום-עליכם. זה היה אצלו כעין עיסוק כפייתי, ויחד עם זאת כמעט כעבודת כתיבה יום-יומית יוצרת ומחייבת. כידוע, כתב שלום-עליכם בכל המצבים, בעמידה, בשכיבה, בהליכה, בנסיעה ברכבת, ויש אומרים, שהוא יצר גם תוך כדי שינה, כיוון שהיה פתאום מתעורר באמצע הלילה ומתיישב ליד השולחן, או נעמד ליד הדוכן וכותב. בעיקר הוא כתב את המונולוגים שלו מתוך ההווי. נראה ש'מענה לשונם' של אנשי יהוּפֿץ וכתרילבקה הדריכו את מנוחתו והטרידוהו גם בלילה.

* דברי מבוא לקובץ 'בריוו פֿון שלום-עליכם' [מכתבי שלום-עליכם], שהופיע זה עתה מטעם בית שלום-עליכם והוצאת הספרים ע"ש י. ל. פרץ בתל-אביב (720 עמ'). הנוסח ביידיש של מבוא זה ראה אור בכתבי-העת 'די גאַלדענע קייט', חוב' 140, תל-אביב,

את אותו דחף מהותי והשתוקקות פנימית היה משקיע גם בכתיבת מכתביו. הוא כתב מכתבים כמעט מדי יום ביומו. כנראה, שה'נפשות', הנמענים ש אליהם כתב, היו שרויים בתוכו באי שקט שכזה, כאילו גם הם הגיבורים של כתבי יצירתו. יתר על כן, כאשר במכתביו באה לידי ביטוי לשונו החמימה והציורית, הציוריות המסוגנת, הייחודית, הנימה הכנה ועל כולם ההומור הפנימי שלו, אפילו כאשר הוא כותב ונוגע בעניינים ואירועים, אשר מיררו את נפשו וגרמו לו ייסורים פנימיים.

אין ספק, שהתכתבותו המסועפת והמקיפה – למרות מקומה אך ורק במסגרת הירושה האפיסטולארית של שלום-עליכם – היתה ונשארת חלק חשוב וניכר של יצירתו המופלאה. בעצם היה המכתב ראשית יצירתו, בנוסח של כתבה ששלח למספר מערכות של עיתונות רוסית (אשר, כפי הנראה, סרבו להדפיס) שהודפסה בהצפירה (בשנת 1879), שם הוא מתאר – ב'25 שורות – את קהל התושבים היהודים בעיר מגוריו בימים ההם, עיר הולדתו פריאסלב, ומנסה להגן עליהם.

בן 20 היה אז והוא חתם בשמו המלא – שלום רבינוביץ. בשולי הקטע של אותה כתבה הוסיף בכתב-ידו: "מְאִיָּא פֶּעֶרוּוֹאָיֶע פֶּעֶטשֶׁאטֶאַנְאָיֶע סלאָוואָ" ודברי הראשון בדפוס). לאחר כתבת בכורה זו לא התעכב שלום-עליכם זמן רב מדי. עלייתו לא היתה אולי מהירה, אלא הדרגתית משלב לשלב בכמות ובאיכות. עלייה זו הכניסה אותו להיכל הספרות היהודית, וללא ספק גם לספרות הקלאסית האוניברסאלית.

המכתב כאורח יצירה היה כנראה קרוב להלוך רוחו היוצר. בחוש היצירתי הגאוני שלו הוא השכיל לדעת איך, מתי ומה לכתוב. כך, בשנות ה'90, לפני מאה שנים, קבעו שלום-עליכם וי. ח. רביצקי לקיים ביניהם חילוף מכתבים תחת הכותרת 'קבורת סופרים'. במכתבים אלה הם עשו חוכא ואיטלולא מהשטחיות והבאנאליות של מספר סופרים, כותבי מליצות רמות. עוד לפני כן, בשנת 1885, פרסם שלום-עליכם יצירה ביודישעס פֶּאָלקסיבלאט, שאותה הוא כינה קאַנטאַרי געשעפֿט (עסק משרדי), עם כותרת משנה – 'דראמה בשני מכתבי מליצה, 18 מכתבי מסחר ו-20 מברקים'. נוסחי המכתבים נקלטו ונספגו בתוכו עד כי החל ממנו ובו להתגבש הז'אנר של יצירות רבות ועד הפיסגה הכבירה והייחודית בתחום היצירה הספרותית היהודית – מנחם-מנדל, שבכתיבת סדרותיה הוא החל כבר בשנת 1892. סדרות המכתבים האלה היו בגדר הפתעה וגילוי לקורא היהודי, ובעיקר המכתבים המאוחרים יותר, שנכתבו בשנים 1908-1909. במכתבים אלה של מנחם-מנדל לזוגתו שיינע-שיינדל, כמו כן במכתביה של שיינע-שיינדל אל בעלה מנחם-מנדל, חשף שלום-עליכם שכבות ורבידים מתוך החיים היהודיים, אף את האקלים במישור החיים החברתיים והפוליטיים כפי שהיו אז ברוסיה הצארית ב'תחום המושב', בתנאי הקיום ובמציאות היהודית.

מנחם-מנדל זו יצירה אמנותית סיפורית נדירה. על ידי שתי הדמויות הכותבות הציג שלום-עליכם עולם ומלואו של התרחשויות, אירועים ורעיונות, המעוצבים דרך הפריזמה של נוסח-מונולוג ייחודי עם הומור בעל עמקות מחשבתית מופלאה. מנחם-מנדל הפך לדמות נצחית בספרות ובחיים. היום אנו רואים וחשים אותו באור חדש וקולע יותר: מנחם-מנדל איננו ואף לא היה איש מפסידן שלומיאלי. מנחם-מנדל מייצג בתוך תוכו את אי-השקט הנעלה, אי-השקט החיובי המחלחל

בנפשו של העם. מנחם-מנדל אינו עוצר. מתחת לידיו נמס כל מה שקפוא. גם הכישלון – ואיפה אין לו כישלון? – אם אפילו מבלבל אותו ומדכא אותו, כהרף עין הוא קם ומתמודד מחדש עם תכניות ותשוקות חדשות. הלא בעצם לא היו כל החלוצים ומעצבי תכניות רבות היקף של אידיאות ותנועות בעם היהודי אלא מעין מנחם-מנדלים. במעופם הפאנטסטי ובתכנוניהם הם השפיעו על המפוכחים והתכליתיים. מנחם-מנדל הוא המעוף הלוהב והבלתי נלאה של כל מעשינו. הוא מנתב את הדרך למיושבים, לאנשי המעשה הזהירים – – –

באופן מיוחד בא לידי ביטוי מנחם-מנדל המהותי, שלום-עליכם עיצב ופרסם בשנת 1913 בעיתון ה'נינט בווארשה מ'25 באפריל עד 10 בנובמבר, מגליון 86 ועד גליון 246. שלום-עליכם עיצב באורח ברור ובמודע את אותו מנחם-מנדל החדש השני, ואין זו רק ההשפעה של המציאות היהודית והחברתית שהשתנתה בתקופה זו. אדרבה. כאן ניכרת ביתר שאת תפיסתו הפנימית, עולמו האידיאי היהודי של מנחם-מנדל. הנה כך הוא טוען: 'כי כאשר שומע אני את המילה 'ציון' או 'ירושלים' תוקפים אותי כל הרוחות. אני חש צריבה וגעגועים אוחזים בי לשוב אל ביתנו הישן ואל מלכותנו, ונשמתי יוצאת ומשתוקקת למשהו, ולו רק משלנו ולו רק גאָרדאָוואַי (שוטר) משלנו, ולו פאספורט יהודי משלי, מודפס באותיות יהודיות: זה הפספורט שייך להרבני מהר"ר מנחם-מנדל מארץ ישראל, אוי, איך זוכים לכך?!'

הבה ונזכיר: הירחון סאָוועטיש היימלאַנד פרסם בשנת 1969, ב'4 חוברות עוקבות 31 מכתבים מן הסדרה השנייה של מנחם-מענדל. מפני מה הם השמיטו את 14 המכתבים הנותרים? והרי זה ברור לכל בר בי רב, שהם לא יפרסמו בדפוס מכתבים, שבהם מזכיר הסופר, הנערץ בפירסומיהם בבחינת 'מתת אלהים', את ציון, את ארץ ישראל ואת הקונגרס הציוני, בו הוא עצמו השתתף כציר נבחר. בשנת 1976 יצא לאור בהוצאת בית שלום-עליכם בשותפות עם הוצאת י. ל. פרץ כרך ובו סדרת המכתבים השנייה מנחם-מענדל במלואה. את הכותרת קבע שלום-עליכם עצמו, לאמור: מנחם-מענדל – צווייטער טאָם, בצירוף הקדמה מקיפה והערות ענייניות. התעכבנו באריכות יתר סביב דמותו של מנחם-מנדל ומכתביו לא רק מפני שיצירה זו היא אחת המושלמות והנעלות ביותר בין יצירות שלום-עליכם, אלא גם מפני סמיכותה האיכותית וקרבתה הערכית אל פעלו האפיסטולארי הכולל. יתר על כן, שמא קרוב לאמת ההרהור הבלתי מקורי, כי רסיס בזית מאופיו של מנחם-מנדל טעון גם ביוצרו הגאוני, הן בלהט היצירה הבלתי נלאה שלו והן במעשיו התכליתיים.

קובץ מכתבים זה הוא מבחר יסודי מתוך העיזבון האפיסטולארי העשיר של שלום-עליכם. שלוש מטרות עיקריות הציבו לעצמם עורכי מפעל זה. להביא לפני הקוראים: [1] מכתבים שיש בהם כדי לאפיין את דרך חייו של שלום-עליכם, [2] מכתבים שיש בהם כדי להאיר על מצב הכתיבה היצירתית-אמנותית בידיש, [3] מכתבים המשקפים באורח ישיר או עקיף את החיים היהודיים בתוך הערים ובאיזורים בהם שהה ויצר שלום-עליכם: ברוסיה, אוקראינה, באירופה המערבית ובאמריקה.

הספר מכיל 713 מכתבים, מהם 207 מיועדים למשפחתו ו-506 לסופרים, אמנים,

הוצאות לאור, מערכות עתונים וכתבי־עת, ולאנשי תיאטרון, אשר מוטל היה עליהם, ביצירתם ופעלם, להיענות ולספק את הכמיהה הרוחנית, אשר החלה לחלחל ולפעפע בקרב הקהל היהודי העממי.

המכתב הראשון נכתב לקרוב משפחה הירש וויסבאָרד, ב־13 באוגוסט 1879, ואילו המכתבים האחרונים – לסופרים יהואש וו. טשאַגאָוועץ באפריל 1916 (שבועות מספר לפני פטירתו). מעניין, באיזו מידה ציער את שלום־עליכם עניין המצנאטים, האמיתיים והמדומים, שלא נתנו לו מנוח. בעבר הוא בעצמו היה תומך נדיב, ושילם שכר יוצרים גבוה, בשעה שהוציא לאור את שני הכרכים של היודישע פֿאַלקס ביבליאָטעהק [1888 ו־1889]. היו אלה מאספים ספרותיים בעלי ערך, שעשו רושם עז בסביבה התרבותית. וכך הוא כותב לו. טשאַגאָוועץ: "דרישת שלום לך, קולגה יקר, מארץ הזהב, מאמריקה המאושרת והחופשית... ועוד מברך אני את המיליונצ'יקים היהודים שלנו, הנקראים מצנאטים, המוכנים לתת לבתי־חולים ואכסניות, אשר על כך יריעו בוודאי בעיתונות, אבל ישאירו את כספם בידם כחרשים לעומת זעקותיו של אח טובע, ויהא אפילו שלוש פעמים סופר וארבע פעמים מפורסם".

לא, הבה ולא נטעה. שלום־עליכם יצא כאן כנגד קיפוח הסופר והאמן היהודי, כפי שעשה במשך כל שנות חייו. ודאי, הוא גם כן הרגיש את עצמו מקופח. גם הוא ידע היטב ימים של מחסור ומצוקה כלכלית. והיו לזה סיבות שונות בשעתן. כאשר שלום־עליכם כבר היה סופר נודע ומוכר, ורבים מקוראיו העריצוהו והשתוקקו לכל יצירה חדשה משלו, וכאשר בתיאטראות כבר הציגו מחזות ממחזותיו – הוא רצה, ובצדק רצה, להגיע לחיים נטולי דאגות פרנסה, חיים על רמה, כמו חיי סופרים ידועי שם אצל אומות העולם.

עם זאת הוא דאג באהבה ובמסירות לקרוביו, למשפחתו הנרחבת, שנהג לקרוא לה מתוך אהבה 'הריפובליקה שלי'. אבל מערכות העיתונים, וכן המוציאים לאור, ניצלו אותו ניצול מחפיר עד תום. בשעה שהמו"לים הרוויחו מפרסום כתביו ומכירתם הון תועפות, הוא נאלץ להילחם על שכר סופרים, ואפילו על מה שהובטח לו ולא קיים.

בין המכתבים יש התכתבות ניכרת, בה מגלה שלום־עליכם את העולות שנגרמו לו, אך לעולם אין הוא מאבד את האופטימיות המיוחדת שלו ואת הנימה הסאטירית־המשעשעת, הנשמעת כהד של ההומור הלבבי שלו.

"בעניין ההומור הוא היה מפונק מאד" – כותב חתנו המסור ומתרגמו למופת לעברית – י. ד. ברקוביץ. "את ההומוריסטים הצעירים הרוסים, מסוגו של אַבְרָצ'נקו הוא לא סבל. אלה הם טיפשים – היה אומר – שלקחו על עצמם בקבלנות זכיון לכל החיים להתחכם. הוא לא יכול היה להבין, כיצד הומור משומר כזה יכול למצוא חן בעיני קהל הקוראים, אשר הספיק כבר לטעום מגוגול ומצ'כוב". את אותו היחס הוא גילה כלפי סוג של הומוריסטים חדשים, שהופיעו בעיתונות היהודית, ובפרט כלפי אחדים מהם בעלי אצבעות דביקות, בהם ראה את הקייניו הגסים.

לעומת זאת הוא קרא בעניין רב את כתבי העת ההומוריסטיים, שהופיעו בניו־

יורק, בראש וראשונה הקיבוצער, ולהלן הקונרס. בהם הוא גילה מספר סופרים צעירים בעלי להט הומוריסטי אמיתי. בעיקר הוא שבע נחת ממשנה נאדיר. בזמן האחרון הוא עקב אחר כתיבתו בשמחה אמיתית. משהו מרגש ביותר קרה בעת פגישתם הראשונה והאחרונה ב'באזאר היהודי' בניו-יורק. זה היה זמן קצר לפני מותו של שלום-עליכם. שניהם התנשקו בחמימות בנוכחות קהל יהודי רב, שביקר ב'באזאר היהודי', שנערך לטובת קרבנות המלחמה. "היה זה מעין מפגש ופרידה בין העוזב לבין הבא..." (רָאָס שלום-עליכם בוך, עמ' 180).

במכתבים בא לידי ביטוי המבט הפקחי של שלום-עליכם על האדם ועל הסביבה על חריפותו השארמנטית. וכן ניתן בלי קושי להבחין בעושרה הרוחני של מחשבתו, בגמישותו האמנותית ובעמקותו הרוטטת. וכל דבריו כתובים בפשטות מיוחדת במינה ומופלאה של שלום-עליכם, האפופה ונושמת בשפע לשונו הציורית מלאת החיות והחן. זו שפתו של שלום-עליכם.

שלום-עליכם כתב אל 293 נמענים. הוא קיבל מכתבים מ-723 יחידים ומוסדות. הדברים רשומים בכרטיסי הלווי בארכיון בית שלום-עליכם.

מתוך המכתבים הכלולים בספר נביא כאן – בקיצורים – אחד. כיוון שמדובר בו בידיש... וארץ ישראל. בשנת 1911 הופיע בירושלים עיתון בשם אונזער ברודער (אחינו). בין 1877 ו-1914 הופיעו בארץ ישראל, ובעיקר בירושלים 10-11 שבועונים וירחונים בידיש, ואחדים – בעברית ובידיש.** העורך של אונזער ברודער ש. א. טיקטין שלח כמה עיתונים לשלום-עליכם וביקש את חוות דעתו. שלום-עליכם ענה לו במכתב, שפורסם להלן בגליון 12 של אונזער ברודער תחת הכותרת 'ד"ש משלום-עליכם', לאמור: "לעורך הנכבד ש. א. טיקטין! אני מודה לך מאד על משלוח עותקים של עיתונכם בידיש. מובן, ששניים או שלושה עיתונים לא די בהם כדי להביע דעה. כלום יש לכם שם מספיק קוראים? האם מדברים בירושלים יידיש יותר מאשר עברית? האם יש לכם מתנגדים רבים? הבריאות היא ב"ה טובה מאד. אני עובד הרבה יותר ממה שהרופאים מתירים לי (ומי מציית להם?). אני מתגרר במרחק של שעה מבאזל ומקווה להשתתף בקונגרס (הכוונה לקונגרס הציוני העשירי), אם הרופא ירשה לי (ומי מציית לו?). היו נא בריאים ועשו למען אחינו הנזקקים למילה חיה ומסרו נא ד"ש לכולם. ג"פ שלום עליכם".

למכתב זה, הנוגע קלות בשאלת הלשונות, נתקבלה תשובה באונזער ברודער, מפרי עטו של פלוני החתום 'ישראל' (זהו שם-תחת-שם של סופר עברי ששמו ישראל טשרבינסקי). וכך הוא כותב, בין היתר: "האם לא ברור הוא, שהרבי פוסק עבורנו, שה'זשאַרגאַן' נקרא 'יידיש'. אצלו קיימת רק השאלה, איזו יידיש מדוברת יותר. אולי לפי היישר' שלו צריך היה להיות ש'יידיש' תהיה מדוברת יותר מעברית?" ובעל המאמר ממשיך באירוניה: "הנזקקים אתם למילה חיה, אתם ארץ-ישראל-יידעלעך התשושים – נותן לכם שלום-עליכם 'זשאַרגאַן'. אז מה לכם טוב מזה? נדמה, שהכשר טוב מזה לא נחויץ".

** ראה: מרדכי קאָסאָווער 1937: 'מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פֿון קאַמף קעגן יידיש אין ארץ-ישראל', ארץ-ישראל שריפֿטן, תל-אביב.

על כך ענה שלום-עליכם במכתב ארוך אל עורך אונוער ברודער, שפורסם בגליון 21 (27 באוקטובר 1911). נביא כאן רק את ראשיתה של איגרת התשובה, כי בה כבר כלולה תגובתו המכובדת של שלום-עליכם, לאמור: "עורך יקר! באחד הגליונות האחרונים של עיתונכם הופיע 'ישראל' והתלוצץ על חשבון ה'הכשר' שלי שנתתי ל'זשאַרגאָן', והוא אינו מרוצה מכך, שאני קורא לזה 'ידיש'. אז אין לי כנגד זה ולא כלום. רצה כנראה 'ישראל', שנקרא ל'זשאַרגאָן' גוי'ש... מה שמפליא אותי, שאתה, כעורך של עיתון בידיש, נותן את עצמך ללעג כזה על דפי העיתון, עיתונך אתה... במכתבי האישי אליך רק שאלתי, האם יש קוראי יידיש בארץ-ישראל?... כאשר הבעתי את כמיהתי להביא מילה חייה להמון, לא התכוונתי דווקא לחיות של אותו 'זשאַרגאָן', על מנת לתת לו 'הכשר'. לשון, שהעם דובר בה מאות בשנים, עם ספרות משלה, אינה זקוקה לשום 'הכשר', אפילו אם הוא 'מתפלח מחוץ לארץ-ישראל' [נחליפת מכתבים זו פורסמה שנית מעל דפי ליטעראַרישע בלעטער, וארשה, 20 באפריל, 1934].

במכתבים ניכרת ההרמוניה הנדירה, שעגנה מהותית בעומק נשמתו. היתה זו האחדות השלמה של האיש שלום-עליכם והאמן שבו, האיש וסביבתו, משפחתו שלו ומשפחת הסופרים. יצירה מוצלחת של סופר-קולגה הוא היה מקבל בהערכה ובחוויה. בהרבה נחת-רוח הוא קיבל בשנים האחרונות את הסופרים החדשים באמריקה: מאני לייב, אופאטושו ואת המבוגר יותר ומוכר עוד מקודם — יהואש, אשר היה בא לבקר אותו מדי יום ביומו. המכתבים מקיפים ומשקפים רבדים בחייו, שהיו מלאים הן בפרקים דראמטיים והן באירועים מלאי חדווה. "העם חש באופן אינסטינקטיבי את הגאון, את הגאון שלו" — אמר איציק מאנגר במכתבו אל י. ד. ברקוביץ. אין ספק, שמעטים בספרות העולם זכו להתעניינות והערצה, כפי שזכה שלום-עליכם.

הקובץ מכתבים של שלום-עליכם הוא תרומה רבת ערך להכרת דמותו של שלום-עליכם ואת הביוגראפיה של האמן והסופר הגדול.